

Makale Künyesi (Araştırma): Herkmen, D. (2021). Atış- ve ayıtış-sözcüklerinin art ve eş zamanlı değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 649-661.

<https://doi.org/10.32321/cutad.916609>

ATIŞ- VE AYTIŞ- SÖZCÜKLERİNİN ART VE EŞ ZAMANLI DEĞERLENDİRMEİ

Dilek HERKMEN¹

ÖZET

Türkiye Türkçesi genel sözlüklerinde *atış-* ve *ayıtış-* madde başlarında “tartışmak” karşılığının ortak olduğu görülür. TDK Türkçe Sözlük ve Kubbealtı Lügati’nde *atış-* “tartışmak” anlamıyla yer alır. *Ayıtış-* maddesi için TDK Türkçe Sözlük ve Kubbealtı Lügati ortak olarak “halk şairleri belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışmak” anlamını verirler. Fakat TDK Türkçe Sözlük *ayıtış-* maddesine “tartışmak; münakaşa etmek” anlamını da ekler. Bu maddeyi Kubbealtı *atış-*, TDK Türkçe Sözlük *ayıtış-* şekliyle alır. Bu değerlendirmeden *ayt-* fiili ile *at-* fiilinin türevlerinin anlamlarının karıştığı dikkati çeker. *Atış-* ve *ayıtış-* eylemleri art zamanlı olarak değerlendirildiğinde *atış-* eyleminin Divânü Lügati’t-Türk’te “herhangi bir şeyi atmak; atmakta yarışmak” anlamıyla yer aldığı, zamanla anlam alanını genişleterek “söz atmak, suç atmak” kullanımları ile varlığını sürdürdüğü görülür. Divânü Lügati’t-Türk’te *ayıtış-* eylemi “barışmak; birbirlerine sormak” anlamlarıyla sözlükte madde başı olarak yer alır. Sonrasında “hâl, hatır sormak; birbirlerine sormak; kendi aralarında konuşmak; söyleşmek” anlamlarıyla eserlerde yer alır. Bu eylemin Anadolu sahasında kullanım alanı dardır. Öndamaksıllaşmış şekli ile daha çok kullanılan *ayıtış-* eyleminin Osmanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilememesi, *atışma* sözcüğünün *at-* kökünden geldiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte *ayıtışma* sözcüğünün güncelleme yoluyla *atışma* şeklini alması da kuvvetli bir ihtimaldir.

Anahtar kelimeler: Atışmak, ayıtışmak, atışma, anlam değişmesi, etimoloji, güncelleme.

¹ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi. dilek.herkmen@msgsu.edu.tr, dilekherkmen@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-3060-3756>

DIACHRONIC AND SYNCHRONIC ASSESMENT OF ATIŞ- AND AYTIŞ- WORDS

ABSTRACT

In the general dictionaries of Turkey Turkish, it is seen that the equivalent of “arguing” is given for atış- and aytış- clauses. Atış- takes place in the TDK Turkish Dictionary and Kubbealtı Lügati with the meaning of “discuss”. For the aytış- item, TDK Turkish Dictionary and Kubbealtı Lügati jointly mean minstrel to contest within a certain rhyme (melody). However, in the TDK Turkish Dictionary, aytış- item also means “to argue, to quarrel”. This item is in the form of atış- in Kubbealtı and is in the form of aytış- in TDK Turkish Dictionary. It draws attention that the meanings of the derivatives of the verb ayt- and the verb at- are confused. When the verbs atış- and aytış- are evaluated as diachronic, it is seen that the verb of atış- takes place in the Divânü Lügati't-Türk meaning “throwing anything, competing in throwing” and continues its existence with the use of “to ironie, to calumniate” by expanding its meaning over time. In Divânü Lügati't-Türk aytış- verb, takes place as an item with the meanings of “to make peace, to ask each other”. Afterwards, it takes place in the works with the meaning of “ask after someone, asking each other, talking among themselves, talking”. The usage of this verb in the Anatolian Turkish field is narrow. Since the word aytış-, which is more commonly used in its palatalized form, could not be identified in Ottoman Turkish period works, suggest that the word atışma comes from the root at. However, there is a strong possibility that the word aytışma will take the form of atışma through updating.

Keywords: Atışmak, aytışmak, atışma, change of meaning, etymology, updating.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumuna ait *Türkçe Sözlük*'te *atış-* “tartışmak; kendisine dargın olan bir kimseye barışıkmiş gibi söz söylemek; çocuk oyunlarında ebeyi veya takımda olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak” anlamları ile verilir. Sözlükte *aytış-* maddesi için ise “atışmak, tartışmak, münakaşa etmek; halk şairleri belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışmak” anlamları kayıtlıdır. “Tartışmak” her iki madde için ortak anlamdır. Bununla birlikte *Türkçe Sözlük*'te *atışma* kelimesi “atışmak işi; saz şairleri belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söyleme” şeklinde açıklanır. Anlam ilgisi *atışma* sözcüğünün *aytış-* eyleminden türediğini işaret etmektedir. Çünkü “saz şairlerinin karşılıklı atışması” *aytış-* maddesinin açıklamasında yer almaktadır. Ayrıca *Türkçe Sözlük*'te *aytış-* ve *aytışma* birer madde olarak yer aldıkları hâlde her iki sözcüğe ait örnek olmadığı dikkati çeker. *aytış-* sözcüğü Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde 1945 baskısından beri yer alır. 1945 baskısında

yer alan “karşılıklı olarak, birkaç kişi, bir meselenin lehinde ve aleyhinde fikir ileri sürmek, münakaşa etmek” anlamına 1959’da “(ozanlar) belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söylemek” anlamı eklenmiş; 1983-1998 arasında bu anlam sözlükten çıkarılmıştır. *Atış-* maddesi 1945 baskısında “1. birbirine atmak 2. ağız kavgası etmek 3. bir kimse dargın olduğu kimseye barışıkmiş gibi söz söylemek” anlamları ile verilir. 1959 baskısında “birbirine atmak” anlamı sözlükten çıkarılır. 1969’da “(ozanlar) belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söylemek” anlamı eklenir; 2005 baskısına dek bu şekilde devam eder. 2011 baskısında “çocuk oyunlarında ebeyi veya takımında olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak” anlamı eklenmiş; “saz şairlerinin atışması” çıkarılmıştır. 1969’dan itibaren aralıklı olarak “saz şairlerinin atışması” anlamının her iki maddenin açıklamasında yer alması bu sözcüklerin anlamlarının karıştığını düşündürmektedir.

Aytış- ve *atış-* eylemleri *Kubbealtı Lügati*’nde de *atış-* < *at-ı-ş-* “ağız kavgası yapmak, tartışmak, münakaşa etmek”; *atış-* < *ayt-ı-ş-* E.T. *ayt-* “demek, söylemek” karşılıklı söz söylemek; (saz şairleri tarafından) aynı ayak (kâfiye) üzerine karşılıklı şiir söylemek” şeklinde iki ayrı madde hâlinde yer alır. *Kubbealtı Lügati* iki eylemin ayrı köklerden geldiğini belirtmekle birlikte madde başı olarak *aytış-* şeklini almaz. *Aytış-* eylemin /y/ sesinin erimiş şekli olan *atış-* formuna madde başı olarak yer verir. Ayrıca burada *atışma* sözü de *atışma* “ağız kavgası, tartışma” ve *atışma* “saz şairlerinin aynı ayak (kâfiye) ile karşılıklı şiir söyleyerek yaptıkları tartışma, şiir yarışması” olarak iki ayrı maddedir.

Genel olarak bakıldığında *atış-* eyleminin “karşılıklı atmak” anlamına artık her iki sözlükte de yer verilmediği; “tartışmak” karşılığının ise ortak olduğu görülür. TDK *Türkçe Sözlük*’te *Kubbealtı Lügati*’nden farklı olarak “çocuk oyunlarında ebeyi veya takımında olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak” karşılığı yer alır. *Aytış-* maddesi için TDK *Türkçe Sözlük* ve *Kubbealtı Lügati* ortak olarak “halk şairleri belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışmak” anlamını verirler; fakat “atışmak, tartışmak, münakaşa etmek” anlamı *Kubbealtı Lügati*’nde yer almaz. TDK *Türkçe Sözlük*’te de “karşılıklı söz söylemek” anlamı yoktur. Bu maddeyi *Kubbealtı atış-* şekliyle verirken TDK *Türkçe Sözlük* *aytış-* şekliyle alır. Bu değerlendirmelerde *atış-* ve *aytış-* madde başlarının anlamlarındaki farklar açıkça görülmektedir.

Atış- ve *aytış-* eylemlerinin kökenlerinin ve anlam alanlarının belirlenmesi için art zamanlı inceleme yapılmalıdır. Bu çalışma, kelimelerin tespit edilen ilk anlamlarının ve kazandıkları diğer

anlamların belirlenmesine ve sözlük maddelerinin anlamlarının tanımlanmasına katkı sağlayacaktır.

1. ATIŞ- VE AYTIŞ- SÖZCÜKLERİNİN ART ZAMANLI DEĞERLENDİRMESİ

Atış- fiili *-(i)ş* işteşlik eki ile türemiştir. Tietze “*atış-* “ağız kavgası etmek” *at-* fiilinin müşareket hali” açıklaması ile verir (Tietze, 2002, s. 223). Clauson *at-* eylemi ile benzer anlam aralığında olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s. 72). Stachowski *atış-* I “birbirine atmak veya ateş etmek”; *atış* II “münakaşa etmek, tartışmak” şeklinde iki ayrı madde olarak alır. Ayrıca *atış-* II fiilinin *atış-* I eyleminden anlamsal gelişim ile yoluyla ya da *aytış-* fiilinin fonetik değişimi ile meydana gelme ihtimalinden söz eder ve *atış-* I eyleminden gelişmiş olmasının mümkün olduğunu dile getirir (Stachowski, 2019, s. 67). Wilkens, Eski Uygur Türkçesinde *aytış-* eylemine “birbirine sormak; tartışmak; birbirine danışarak davranmak, anlaşmak, uzlaşmak, danışmak; selamlaşmak” anlamlarını verir (Wilkens, 2021, s. 90). Burada *atış-* eylemi yer almaz. Sözcük ilk kez 1072’de *Divânü Lügati’t-Türk*’te *atış-* “atmakta yarışmak, herhangi bir şeyi atmak için de böyle denir” ve *atış* “atış”, *atışğan* “atmakta yarışmayı âdet edinen” açıklamalarıyla *ol meniñ birle ok atışdı* ve *ol meniñ birle ok atışğan ol* cümlelerinde yer alır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2016, s. 29, 80, 92). *Aytış-* < *ay-(i)t-(i)ş-* sözcüğü *Divânü Lügati’t-Türk*’te ayrıca *olar için aytıştılar* “Onlar aralarında barıştılar.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, s. 36) cümlesinde “barışmak” anlamıyla yer alır. Ayrıca *Divânü Lügati’t-Türk*’te *aytış* “hâl hatır soruşma” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, s. 55) sözcüğü de mevcuttur. Clauson *aytış* < *ayıt-* “konuşma, açıklama” açıklaması ile verir (Clauson, 1972, s. 268). *Karahanlı Türkçesi Satırası Kuran Tercümesi*’nde (TİEM 73) *emeri üze aytışğaylar* ifadesinde yer aldığı görülür. Burada *aytış-* “birbirlerine sormak, soruşturmak, birbirlerinin hâl ve hatırlarını sormak, birbirlerinden Allah adını vererek dilemek” anlamları ile yer alır (Ünlü, 2004, s. 146, 348). *Karahanlı Türkçesi Satırası Kuran Tercümesi*’nde (TİEM 73) *atış-* eylemi *ançada öldürdünüzler bir tenni atışunızlar anıñ içinde* (Kök, 2004, s. 8, 280) cümlesinde tespit edilir. Bakara suresindeki 7. ayetin anlamına göre “O zaman, bir kimseyi öldürmüştünüz, (suçu) birbirinize atmıştınız” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilceği anlaşılmaktadır. Buna göre *atış-* “birbirine suçu yüklemek; suçu birbirine atmak” anlamını karşılamaktadır. 12. yüzyıl Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü’l-Edeb*’te *ok atışı anıñ birle* “onunla ok atıştı”; *biri biriñe köz kaş atışdılar* “birbirine kaş göz işareti yaptılar”; *atıştılar taş birle* “birbirlerine taş attılar” örneklerinde *atış-* “(ok, taş) atışmak”; *kaş köz atış-* “karşılıklı kaş göz işareti yapmak” anlamları tespit edilir (Yüce, 1988, s. 57, 72, 73). 12.-

13. yüzyıllara ait olan *Orta Asya Kur'an Tefsiri*'nde *bardılar takı anlar oturışdılar ya nî bardılar asdâ söz ayduşdılar* örneğinde eylem *ayduş-* < *aytış-* şeklinde sedalı ve yuvarlak biçimiyle karşımıza çıkar. Burada *ayduş-* “kendi aralarında konuşmak” anlamındadır (Usta ve Amanoğlu, 2002, s. 64).

14. yüzyıl Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l- Ferâdis*'te *kişi birle aytışursay* (Eckmann, 1995, s. 38, 130) örneğinde *aytış-* “konuşmak”; *Kutb'un Hüsrev ü Şirini*'nde *kamuş aytıştılar bir biringe râzın* (Yıldız, 2018, s. 37, 85) kullanımında *aytış-* “karşılıklı söylemek”; aynı yüzyılda *Sibicabi'nin Gülistan Tercümesi*'nde *hatun bilen yığlışıp yığlaşıp bu râzını aytışıp oğlanları başıdın keçip eligni tutup cümlesinde aytış-* “söyleşmek, konuşmak” olarak benzer anlam çerçevesinde yer alır (Ergene, 2017, s. 285). 15. yüzyılda Ali Şir Nevâî'nin *Nevâdirü'ş-Şebâb*'ında da *kim zemân âsibidin bir birge aytışsağ gamı* örneğinde “karşılıklı söylemek” anlamı vardır (Karaörs, 2006, s. 600).

11. yüzyıldan 15. yüzyıla değin Doğu Türkçesi eserlerinde *atış-* eyleminin “karşılıklı ok atmak” anlamının yanı sıra “suçu birbirine atmak” ve “kaş göz atmak” yani “karşılıklı olarak kaş göz hareketleri ile işaretlemek” anlamlarında kullanıldığı görülür. Buradan kelimenin anlam alanının genişlediği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde *aytış-* eyleminin “barışmak; hâl, hatır sormak; birbirlerine sormak; kendi aralarında konuşmak; söyleşmek” anlamlarıyla yer aldığı tespit edilir. *Aytış-* eylemi ilk olarak *Divânü Lugati't-Türk*'te görülmekle birlikte; *ay-* Eski Türkçede “demek, söylemek, açıklamak; talimat vermek, buyurmak; yol göstermek, öğütlemek vb.”, *ayt-* “söylemek, demek; ad vermek” (Şirin, 2016, s. 721) anlamları ile yer alır. Buna göre *aytış-* eyleminin de “barışmak, hâl hatır sormak” anlamları dikkate alındığında anlam alanının genişlemiş olduğu anlaşılır.

Anadolu sahasına bakıldığında, 13. yüzyıla ait *Ali'nin Kısası-i Yusuf* adlı eserinde *ayduş-* şeklinde kalın sıradan okunduğu belirtilen sözcük “karşılıklı söyleşmek” anlamıyla kayıtlıdır (Cin, 2004, s. 528). 14. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşid-nâme* eserinde *meşel kaldı henüz eydişür âdem* cümlesinde *eydiş-* “söyleşmek, konuşmak” (Ayan, 1979, s. 278); 16. yüzyıl Vâhidî'nin *Hâce-i Cihân Neftce-i Cân* adlı eserinde de *âdemilerile buluşalum ve bilişelüm ve görüşelüm ve girişelüm anlaruñ harekâtın görüp kelimât eydişelüm* örneğinde de *eydiş-* “söyleşmek” anlamıyla kayıtlıdır (Karabey, 2015, s. 113). Eserin aynı yüzyıla ait olan diğer iki nüshasında *idişelüm* şeklinde yer aldığı belirtilir. 15. - 16. yüzyıllarda yazıldığı düşünülen *Dede Korkut*'ta (15. 16. yüzyıllar) *ağ yeleklü ötkün oğlar atışayduk* cümlesinde *atış-* “okla atışmak”, *oğ atışın görevim* örneğinde *atış-* “(okla) atış atma”

anlamlarıyla geçer (Özçelik, 2016, s. 51, 505). Ayrıca *bir birine söz atışdılar* örneğinde *söz atış-* “ağız dalaşı yapmak” birleşik eyleminin kullanımı yer alır (Özçelik, 2016, s. 415). Burada *aydış-* / *eydiş-* kullanımları yer almaz. *Tarama Sözlüğü*’nde 16. yüzyıla ait olan *Babusü'l-Vâsıt*’ta *eydiş-* “söyleşmek, konuşmak” anlamıyla tanıklandığı belirtilir (Tarama Sözlüğü III, 1996, s. 1578). *Aytış-* eyleminin Anadolu sahasında öndamaksıllaşma ile ince sıraya geçtiği ve ayrıca kalın sıradan ve yuvarlak şekillerinin de kullanıldığı görülür. Art damaksıl şekil olan *aydış-* örneği karışık dilli eserlerden sayılan *Kıssa-i Yusuf*’ta yer alır. Anadolu sahasında *ey-* ya da *ay-* eylemi kullanılmakzen *eyt-* ve *eyit-* türemiş şekillerinin *ayt-* şeklinden sayıca fazla olduğu görülür. Eylemin *eydiş-* / *aydış-* türevinin kullanımının sık olmadığı anlaşılmaktadır. Anadolu sahasında eylemin ön damaksıl şekilleri tercih edilmiş, Osmanlı Türkçesi döneminde kullanım alanı daralmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde de *atış-* eylemi *suç atış-* yapısındaki gibi *söz atış-* kullanımıyla dikkati çeker. *Atış-* “birbirine atmak” anlamıyla kayıtlıdır (Tarama Sözlüğü, s. 275). 1545’te tamamlanan *Ahteri-yi Kebir*’de irtima maddesi “zehab gibi *ok atışmak*” ve “halk *ok atıştı*”; intizâl “*ok atışmak*”; terâcim “*okla atışmak*”; terâmî “*oklaşmak ve atışmak*”; tekârûğ “*kura atışmak*” açıklamaları ile verilir (Kırkılıç ve Sancak, 2017, s. 51, 105, 175, 176, 201). 16. yüzyıla ait *Lugat-ı Nimetullah*’ta serengiden maddesi “güvlemek ve giş eylemek veya çavlaşmak ya’ni *söz atışmak*”; sirengiden “yâr çavlaşmak ya’nî *söz atışmak*” şeklinde açıklanır (İnce, 2015, s. 301). *Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*’de (19. yüzyıl) irtimâ maddesi “birbirine atışmak”, mukaraat maddesi “nesne taksiminde kura atışmak ve kavgada birbiriyle vuruşmak” şeklinde açıklanır (Toparlı vd., 2016, s. 183, 298). *Kamus-ı Türki*’de *atışmak* “vuruşmak, taş ve silâhla birbirine vurmak; birbirine söverek kavga etmek” şeklinde açıklanır (Şemseddin Sami, 1900, s. 21). *Kamus-ı Türki*’de *aytış-* ve *atışma* yer almaz.

Her iki sözcüğün tarihî seyrinden *atış-* eyleminin “tartışmak” anlamıyla Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde *aytış-* ve *ayduş-* / *eydiş-* / *eydüş-* gibi varyantları tespit edilememiştir.

2. ATIŞ- VE AYTIŞ- SÖZCÜKLERİNİN ÇAĞDAŞ LEHÇELERDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KULLANIMI

Türkiye Türkçesinde standart dilde *aytış-* eylemi kullanılmamaktadır. Batı Türkçesinde genellikle *eyit-* şekliyle kullanılan eylem; bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında *aydış-* / *aydeş-* / *eydiş-* / *idış-* varyantlarıyla “tartışmada aksi cevap vermek,

inatlaşmak; tartışma yapmak, dil kavgası etmek; kötülemek, uğraşmak; itişmek, didişmek” anlamları ile kaydedilmiştir (Derleme Sözlüğü I, 1993, s. 412). Ağızlarda ayrıca *eytiş* “hal, hatır sorma” (Derleme Sözlüğü V, 1993, s. 1827) sözcüğü de tespit edilmiştir. Genellikle sedalı, öndamaksıllaşmış, daralmış varyantları ile ortaya çıkan eylemin dönüşlü şeklinin de Derleme Sözlüğü’nde *aydın*-“sövmek, kötü kötü söylenmek; darılmak; kendi kendine söylenmek; şikayet etmek” anlamıyla mevcut olduğu dikkati çeker kaydedilmiştir (Derleme Sözlüğü I, 1993, s. 412). *Aydiş*-/aydeş-/eydiş-/idiş- eylemleri “tartışmak, ağız kavgası yapmak” anlamlarıyla karşılıklı olarak konuşmanın sohbet değil, tartışma şeklini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Kamus-ı Türki’de yer almayan sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında görülmektedir. Bu tür örnekler Türkiye Türkçesi ağızlarında tanıklanır; *tap*- “bulmak” anlamıyla Türkçe Sözlük’te yer almazken Derleme Sözlüğünden yerel ağızlarda yaşadığı tespit edilir.

Atış ve *aytış*- eylemlerinin çağdaş Türk lehçelerindeki anlam alanlarına bakıldığında Kırgız Türkçesinde *atış*- “hep beraber ateş etmek; atış yarışı yapmak; karşılıklı atışmak”; *atış* “ateş etme, atma”; *atışuu* “hep beraber ateş etme; atış müsabakası yapma; karşılıklı atışma”; *aytış*- “dayatışmak, çekişmek; kavga etmek; münazaa etmek; bahse girişmek”; *aytış* “söyleyiş; takılma; münakaşa; münazaa; ilmi müzakere; bahse girişme” anlamları ile yer aldığı görüldü (Yudahin ve Taymas, 1998, s. 59, 72). Buradaki *aytış*- eyleminin anlamı Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlam ile benzerlik göstermektedir. Hakas Türkçesinde *aydis*-, *aytis*- “konuşmak, söyleşmek; sözleşmek”; *aydis* “konuşma, söyleşme”; *atis*- “birlikte atmak; birlikte ateş etmek; atışta yarışmak; birbirine atmak”; *atis* “atış, atma; kurşuna dizme” şeklinde anlamlandırılır (Naskali, 2007, s. 55, 59, 60). Kazak Türkçesinde *aytis* “iki adam arasında veya iki grup arasında karşılıklı söylenen ağıt, şiir; siyasi ilmi meselelerle ilgili tartışma”; *aytisuv* “bir grup ile ikinci grup veya iki şahıs arasında karşılıklı fikir bildirme; münakaşa etmek”; *atis* “savaş”; *atisuv* “savaşmak; birbirine düşman olmak” (Oraltay, 1984, s. 9, 23) şeklindedir. Kazak Türkçesinde *türe aytış* “kısa kısa şiirle yapılan atışma”; *süre aytis* “tecrübeli aşıkların uzun atışması”; *qızıl kenirdek aytis* “dava, kavga, çatışma” kullanımları da mevcuttur. Özbek Türkçesinde de *atış* “atmak; savaşçı silahlardan ok koparma, oku hedefe vurma egzersizi; savaşta iki tarafın birbirine karşı sürekli ok koparması, ok atması, ok yağdırması, atma”, *atış*- “eldeki şeyi uzağa veya hedefe fırlatmak, atmak, atıp yollamak, yollayıp atmak, terk etmek, düzenlemek, bir silah vasıtasıyla ok, taş, mayın vb. ayırmak, atmak, silah vasıtasıyla vurup zarar vermek veya öldürmek, koymak, atmak, uçmak, kaymak” (Şenel, 2020, s. 111); *aytış*- “fikrini, amacını sözlü bir şekilde açıklamak, anlamlandırmak, söylemek, demek, teklif etmek, çağırarak; sözle atışmak, tartışmak” (Şenel,

2020, s. 188) ve “arası açılmak; bozuşmak; ağız kavgası yapmak; çekişmek” anlamlarıyla kaydedilir. Tespite göre Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde *atış-* “karşılıklı atmak, ateş etmek, atış yarışı yapmak, savaştırmak”; *aytış-* eylemi “söyleşmek, çekişmek, kavga etmek” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Kökünün *aytış-* mı *atış-* olduğu açık olmayan *atışma* “saz şairleri karşılıklı deyiş söyleme” sözcüğünün Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesinde deyişme ile karşılandığı görülür. Azerbaycan Türkçesinde *deyişme* “mübahise, sözleşme, söyüşme, höcetleşme, dalaşma; aşıklar arasında yarış ve müsabike mahiyetinde olan şairleşme”; *deyişmek* “birbiri ile mübahise etmek, birbiri ile sözleşmek, höcetleşmek, söyüşmek; şairle yarışmak; *deyiş* “söz döyüşürme” (ADİL I, 2006, s. 565) şeklinde verilir. Aynı sözlükte *atışma* “iki tarafın ya da iki adamın karşı karşıya durup birbirine gülle atması, ateş açması; sözleşme, birbirine ağır sözler deme, söyüşme, dava-dalaş” (ADİL I, 2006, s. 161) açıklaması ile verilir. *Atış-* “sözle tartışma” anlamı burada da görülür.

16. yüzyıldan itibaren halk hikâyelerinde, atışma özelliği taşıyan karşılıklı şiir söyleme örneklerinin görüldüğü araştırmacılar tarafından kaydedilir (Artun, 2013, s. 74). Fakat bu gelenek sadece bir terimle karşılanmaz. Aşıklık geleneğinde en az iki aşığın saz ve sözle birbirlerine karşı sitemli deyişmelerinin *karşılama*, *deyişme*, *atışma*, *karşıberi*, *müşaare*, *bağlama*, *tekellüm* gibi terimlerle adlandırıldığı belirtilir (Artun, 2013, s. 73). Türkiye’de *atışma*, Azerbaycan’da *deyişme*, Kıpçak ve Karluk lehçelerinde *aytış* adlarıyla anılan bu kavram, Türk kültürünün eski bir geleneği olduğu hâlde, sözlü dilin unsuru olduğundan yazılı dilde izini sürmek zor olmaktadır. Türkçenin tarihî devirlerine ait sözlüklerde de müşaare, tekellüm gibi adlarla yer almıştır. Lügat-i Nâci’de (19. yüzyıl) Arapça müşaare “iki şair birbirine şiir söylemek, şiir söyleşmek” açıklaması bunu örneklendirmektedir (Kartal, 2009, s. 495).

1942 yılında yayımlanan *Anayasa – Gereçekler, Taslak, Sözlük* adlı eserde dilimizde ayıtmak, eyitmek sözlerinin ortaklık kipi “*aytışma*”nın münakaşa karşılığı olduğu; bunun halk ağzında *atışma* şeklini aldığı; münakaşa için “*aytışma*” teriminin uygun görüldüğü belirtilir (TDK, 1942, s. 34). *Bu maddede iki kelime ve bir de sayılan engellerin sırası üzerinde aytışmalar yapılmıştır* (TDK, 1942, s. 22) cümlesi de kayıtlara geçmiştir. Buradaki değerlendirme ise farklı bir çalışmanın malzemesidir.

Cumhuriyet döneminde dili sadeleştirmek için geniş çaplı bir çalışma başlatılmıştır. 1933 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından halk ağzından söz derleme çalışmaları başlamış; dil anketi

düzenlenmiş, gazetelerde yer alan dil köşelerinde önerilen yeni kelimelere yer verilmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyeti halk ağzından derlenen ve tarama ile elde edilen sözcükleri 1934 yılında *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adı ile yayımlamıştır. *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde "muaraza etmek", "mücadele etmek", "münaza etmek" birleşik eylemleri için *atışmak* karşılığı verildiği görülür (TDTC, 1934, s. 536, 567, 581). Osmanlıca kelimelere Türkçe karşılıklar bulma çalışmaları içerisinde yayımlanan Türkçeden *Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda "münakaşa etmek", "mübahase etmek" birleşik eylemlerine karşılık *ayışmak*, *aydışmak*, *çekişmek*, *deyişmek* eylemi önerilir (TDK, 1935, s. 33). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde "mükâleme etmek" için önerilenler "ayıtmak, *eydişmek*, *eytişmek*, konuşmak, söyleşmek" sözcükleridir (TDTC, 1934, s. 575). Bu çalışmalarda Osmanlıca bir kelimenin Anadolu ağızlarındaki karşılığının yanında çeşitli lehçelerdeki karşılıkları da kullanılmıştır. TDK *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında, kılavuzlarda Osmanlıca sözcüklere önerilen Türkçe karşılıklar arasında yer alan adanç "vaat"; açın "keşif"; bayar "yüce"; bilirt "ilan" gibi pek çok sözcük vardır. Bu sözcükler daha sonraki baskılarda çıkarılmıştır. Bu durum *aytış-* sözcüğünün de bu yolla *Türkçe Sözlük*'e girmiş olduğunu düşündürmektedir. Daha sonraki basımlarda anlam ilgisi dolayısıyla sözlükten çıkarılmamış olmalıdır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen *ayıt-* / *eyit-* sözcüklerinin bugün ölçünlü dilde mevcut olmadığı hâlde ağızlarda yaşıyor olması tabii bir durumdur. Nitekim Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen bildir, yiigi, bayımak gibi sözcükler yerel ağızlarda mevcuttur. Ağızlarda yaşayan *aydış-* / *eydiş-* / *aydeş-* gibi şekillerin bu şekilde korunmuş olması mümkündür.

Türkiye Türkçesinde ağızları ağırlıklı olarak ses, yapı ve sözvarlığı bakımından Oğuzca özellikler barındırır. Bununla birlikte ağızlarda Oğuzca dışı unsurlar da yaşamaktadır. XIII. yüzyılda itibaren Anadolu'ya göç eden Oğuzlar kendi yazı dillerini meydana getirmeye başlar. Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasına göçlerle Kıpçak ve Karluklar da geldiğinden, oluşmaya başlayan bu yazı dilinde Kıpçak ve Karluk dil özelliklerinin yer aldığı bilinir. Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan Kıpçak ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözvarlığındaki bazı kelimelerin de bu yolla günümüze ulaştığı düşünülebilir.

SONUÇ

11. yüzyıldan itibaren tanıklanan *atış-* “herhangi bir şeyi atmak” eylemi, daha Karahanlı Türkçesi döneminde anlam alanını genişleterek “suç atışmak” anlamıyla kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde Dede Korkut’ta “söz atışmak” anlamıyla yer alır. Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde *ok atış-*, *sözle atış-*, *kura atış-* kullanımları tespit edilir. Eylemin Türkiye Türkçesinde “karşılıklı nesne atışmak” anlamının kullanımdan düştüğü; “söz atışmak, tartışmak” anlamı ile varlığını korumuş olduğu görülür.

11. yüzyıldan itibaren *aytış-* “barışmak, birbirlerine sormak, birbirlerinin hâl ve hatırlarını sormak, söyleşmek” anlamları ile tanıklanır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sık kullanılmadığı, tespit edilen örneklerde de “karşılıklı konuşmak” anlamını muhafaza ettiği görülür. Osmanlı Türkçesi metinlerinde *aytış-* ve varyantları tespit edilemez; *Meninski lügati*, *Lehçe-i Osmani*, *Kamus-ı Türki* gibi sözlüklerde yer almaz. *Aydış-* ve varyantları, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tespit edilen, bugün standart dilde yer almayan ama yerel ağızlarda korunan bazı kelimeler gibi sınırlı kullanım alanında varlığını korumuştur. “Halk şairlerinin belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışması” karşılığındaki *atışma* sözcüğünün *aytış-* eyleminden türemiş olması hem Osmanlı Türkçesi dönemi sözlüklerinde yer almaması hem de 14. yüzyıldan itibaren eylemin öndamaksıllaşmış şeklinin daha sık kullanılması sebebiyle daha zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. *Ayt-* kökünden türediği düşünülen *atışma* sözcüğünün *eydişme* / *edişme* formunda gelişim göstermesi bu görüşü desteklemektedir. Ancak sözcüğün *atışma* < *aytışma* şeklinde bir değişim göstermesi de mümkün olduğu için güncelleme yoluyla *atışma* formunu almış olması da değerlendirilmelidir.

Dilin söz varlığında kullanım sıklığını kaybeden ve bellek sözlüğünden silinen Türkçe sözcükler, ödünçlemeler gibi çözümlenemez olunca sık kullanılan, ses, anlam ve yapı bakımından benzer olan ve anlamı daha yaygın bilinen saydam sözcüklerle değişime girer (Akalin, 2017, s. 20). *taña batmağ* ~ *daña batmak* “şaşakalmak, hayrete düşmek” kalıp sözünün zamanla geçirimsizleşmesi sonucunda ses ve anlam bakımından benzerlik gösteren farklı yapıdaki *dona kalmak* deyimine değişmesi ve Osmanlıda yazışmalardan sorumlu kişinin unvanı olan *bitikçi* sözcüğünün 16. yüzyıldan sonra *beylikçi* olarak kullanıldığının tespit edilmesi bu kelimelerin konuşanlar tarafından artık tanınmıyor olmasından kaynaklı güncellenmenin birer örnekleridir (Akalin, 2017, s. 21-22). Sözcük türetme yollarından biri olarak değerlendirilen güncellemede, kullanılmayan, anlamı unutulmuş dolayısıyla

çözümlemeyen geçirimsiz (opaque) sözcükler ses ve anlam bakımından en uygun sözcikle karşılandığı için *aytışma* sözcüğünün *atışma* şeklinde güncellenmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir.

KISALTMALAR

ADİL : Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti

TDK : Türk Dil Kurumu

TDTK : Türk Dili Tetkik Cemiyeti

KAYNAKÇA

Akalın, Ş. H. (2017). Türkçede söz oluşum yollarından biri: güncelleme. *Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş "Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası" Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*. Bakı.

Artun, E. (2013). Çukurova aşıklık geleneğinde atışma. *Folklor / Edebiyat*. 19(75), 73-116.

Ayan, H. (1979). *Hurşid-nâme (Hurşid ü Feraħşād) inceleme-metin-sözlük-konu dizini*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (Ağamusa Axundov, C., Red.) (2006). Bakı.

Cin, A. (2004). *Ali Kıssa-i Yûsuf (H.630/M.1233) (inceleme-metin-dizin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Eckman, J. (1995). *Nehcü'l-ferâdis uştmahlarınu açuık yolu cennetlerin açuık yolu ı metin II tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud dîvânı luğati't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergene, O. (2017). *Sibicabi gülistan tercümesi giriş-dil inceleme-metin-çeviri-dizinler-tıpkıbası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

<http://lugatim.com/s/at%C4%B1%C5%9Fmak> (Erişim tarihi: 14.02.2021)

<http://lugatim.com/s/ayt%C4%B1%C5%9Fmak> (Erişim tarihi: 14.02.2021)

- İnce, A. (2015). *Nimetu'llâh Ahmed lügat-i nimetu'llâh*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karabey, T., Şığva, B. ve Babür, Y. (2015). *Hâce-i cihân ve nefce-i cân inceleme - tenkitli metin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaörs, M. M. (2006). *Ali Şir Nevayi, nevâdirü'ş-şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartal, A. (2000). *Lügat-i Nâcî Muallim Naci*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kırkkılıç, A. ve Sancak, Y. (2017). *Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî ahteri-yi kebir*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM 1v-235v/2) (giriş-metin-inceleme-dizin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Naskali, E. G., Butanayev, V., İsina, A., Şahin, E., Şahin, L. ve Koç, A. (2007). *Hakasça Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden nüshası-, giriş, notlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Stachowski, M (2019). *Kurzgefasstes etymologisches wörterbuch der Turkischen sprache*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka.
- Şemseddin Sami (1317). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: İkdâm matbaası.
- Şenel, Ö. (2020). *Dîvânü Lugâti'r-Türk ile Özbek Türkçesinin karşılaştırmalı söz varlığı üzerine inceleme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı sprachgeschichtliches und etymologisches wörterbuch des Türkei-Türkischen*. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Toparlı, R., Eyöğge, Y. B. ve Yılmaz, Y. (2016). *Müntahabât-ı lügât-i Osmâniyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1935). *Türkçeden Osmanlıcaya cep kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türk Dil Kurumu (1942). *Anayasa – gerekçeler, taslak, sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1957). *Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi*. Ankara: Maarif Matbaası.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Türkiye’de halk ağzından söz derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1996). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dili Tetkik Cemiyeti (1934). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz karşılıkları tarama dergisi 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch Eski Uygurcannın el sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yıldız, M. (2018). *Kutb’un Farsçadan Türkçeye çevirdiği hüsvrev ü şîrîn adlı mesnevisinde fiiler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü’l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile tercümeli Şufter nüshası giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.